

ÖZ

Özbekistan, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur ve şehrin tarihi kültürel açıdan en önemli merkezleri arasında Taşkent ve Semerkant yer almaktadır. Taşkent ve Semerkant vahalarıyla benzer yerlerde yapılan arkeolojik ve yüzey çalışmaları neticesinde, Özbekistan’da yerleşim tarihinin Eski Çağlara kadar indiği saptanmıştır. Konumuz dahilindeki Taşkent’in tarihi kültürel geçmişi MÖ. II. bine kadar inmektedir. Söz konusu bölgenin kültürel tarihine baktığımızda özellikle Proto-Türk kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz ve MÖ. V – III. binyıllara kadar giden “Keltaminar Kültürü”nün Özbekistan-Taşkent’te varlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

MÖ. VI – IV. yüzyıllarda söz konusu bölgede ticaret ve el sanatlarının gelişiminden söz etmek mümkündür. Çaç bölgesinin başkenti olan şehir, özellikle Göktürk Dönemi’nde yani VI – VIII. yüzyıllarda oldukça gelişmiştir. Bu süreçte bölgenin Göktürklerin egemenliğine girmesi, Karamazar Dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı ve İpek Yolu’nun geçtiği yerde bulunması şehrin önemini oldukça arttırmıştır. Bu özellikler Taşkent’i sanatsal anlamda beslemiştir. Taşkent’te üretilen madenî silâhlar, ev eşyaları, deri, pamuk ve yün dokuma ürünleri, seramik ve porselen kaplar iç ve dış ticarete önem kazanmıştır. Bölgede, özellikle Türk yöneticilerin isimlerini taşıyan sikkeler gerek tarihi açıdan gerekse sanat tarihi açısından önemli detayları bize aktarmaktadır. Ayrıca Taşkent ve çevresindeki kazılarda batıda Bizans’tan başlayarak doğuda Çin’e kadar uzanan geniş coğrafyada varlık gösteren devletlerin sikkelerinin ele geçmesi şehrin dikkate değer bir ticaret merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmamızın diğer merkezi olan Semerkant ise günümüzde Efrâsiyâb (Afrasiyab) olarak isimlendirilen harabelere sahiptir. İlk olarak Zerefşan nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir yerde kurulmuştur. Şehir her ne kadar Soğd bölgesinin merkezi olduysa da arkeolojik buluntular burada Göktürk Dönemi varlığının da yoğun olduğunu göstermektedir. Semerkant, MÖ. 189’de Grek-Baktria Krallığı’nın hükmüne girdiyse de MÖ. I. yüzyılda K’ang-chü Türkleri’nin eline geçmiştir. 562 yılında ise bu şehir Göktürk hakimiyetine girmiştir. Söz konusu tarihi bilgiler ve arkeolojik buluntular Taşkent’te olduğu gibi Semerkant’ta da Göktürk eserlerinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Semerkant’ta bulunmuş pişmiş toprak figürinler ve ossuarlar (ölü kemiği muhafaza kapları) ele alınacaktır. Cengiz Han’ın Semerkant’ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü modern Semerkant’ın bulunduğu yerde yeni bir şehir kurulmuştur. Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Mâverâünnehir’in ve sonrasında Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda anlaşılacağı üzere tarihi Proto-Türklere dayanan zaman zaman çeşitli topluluk ve devletlerin eline geçmiş olsa da çoğunlukla Türk hâkimiyetinde olan Taşkent ve Semerkant, Göktürk Dönemi sanatı açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Söz konusu çalışma kapsamında “Özbekistan Tarihi Devlet Müzesi”, “Taşkent Ulusal Arkeoloji Merkezi”, Semerkant (Afrasiyab) Müzesi ve “Ermitaj Müzesi”nde yer alan arkeolojik buluntuları göz önünde tutularak Taşkent ve Semerkant’ın Göktürk Dönemi sanatı için önemi ve yeri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Taşkent, Semerkant, Göktürk Dönemi Sanatı, Türk Sanatı.

* Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5345-1935

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

THE IMPORTANCE OF UZBEKISTAN FOR GOKTURK PERIOD ART (FINDINGS FROM TASHKENT AND SEMERKANT)

ABSTRACT

Uzbekistan is bordered by Kazakhstan in the west and north, Afghanistan in the south, Turkmenistan in the southwest, Kyrgyzstan in the east and Tajikistan in the southeast. Tashkent and Semerkant are among the most important historical and cultural centers of the city. As a result of archaeological studies carried out in Fergana Valley, Tashkent Oasis, Semerkant Oasis, etc., it was determined that the settlement history of Uzbekistan dates back to Ancient Ages. Tashkent dates back to IInd millienium BC. And also the study Grek sources of Ist century BC., strengthened the knowledge about the formation of cities with their archaeological data. As we focus on this regions' cultural history, we notice the presence of "Kelteminar Culture" which dates back to IIIrd millienium BC in Uzbekistan-Taskent. And also some settlements that dates to the end of IIIrd millienium BC – beginning of IInd millienium BC, were discovered here.

In VI – Vth BC, we can see the improvement of trade and handworks in this region. This city, which has been the capitol of Çağ region, has been developed especially in the VI -VIIth centuries starting from the first centuries AD. During this period, the dominance of Gokturks of this region, Metal weapons, household goods, leather, cotton and wool textile products, ceramic and porcelain pots produced in Tashkent have gained importance in domestic and foreign trade. The excavations that were held in Tashkent and its environment, show the extention of this city's important trade from Byzantine in the west to the China in the east by the findings of various coins. Especially the coins with the inscriptions and depictions of the Turkish rulers give us important details both in historical and art historical manner. In addition, the coins of the states that existed in a wide geography starting from Byzantium in the west to China in the east during the excavations in Tashkent and its surroundings reveal that the city was a remarkable trade center.

Semerkant has the ruins that were called as Afrasiyab nowadays. It was first established on the southern bank of the Zerefshan river, on a high place that was overlooking the valley. This city has many evidences of Gokturk Period art even though it was the center of Sogdiana. Semerkant was ruled by Grek-Bactrian Kingdom in 189 BC., however it was taken by K'ang-chu Turcs in 1st century BC. After that this city was under dominance of Gokturks in 562. All these historical datas and archeological findings show that Semerkant, as well as Tashkent, has many art works of Gokturk Period. In this context, we are going to focus on the frescos, terrocota figurines and ossuaries from Semerkant. After Genghis Khan's destruction of Samarkand, a new city was established further south on the site of today's modern Semerkant. This city was the administrative center of the whole Transoxiana in the first periods and later of the Sogd (Sogdiana) region.

Under the light of all these informations we can focus on that besides the dominance of various cultures and statements, Tashkent and Semerkant have been ruled mostly by Gokturks and have very important artistic materials for Turkish culture not only for Islamic period but proto-Turk and Gokturk periods. So, it this research the importance of Tashkent and Semerkant for the Gokturk Period is art is going to be evaluated by taking into account of the archaeological findings which are mostly under the preservation of "State Museum of the History of Uzbekistan", "National Center of Archaeology in Tashkent", "Afrasiyab Museum" and "Hermitage Museum".

Keywords: Uzbekistan, Tashkent, Semerkant, Gokturk Period Art, Turkish Art.

GİRİŞ

Özbekistan, batıda ve kuzeyde Kazakistan, güneyde Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, doğuda Kırgızistan ve güneydoğuda Tacikistan ile komşudur. Göktürk Dönemi** için oldukça önemli arkeolojik buluntuların yer aldığı bu komşulara sahip Özbekistan da yine aynı dönem için değerli ve zengin bir kültürel mirasa ev sahipliği yapmaktadır. Taşkent ve Semerkant vahaları ve benzeri yerlerde yapılan arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları, Özbekistan'da yerleşim ve dolayısıyla kültür tarihinin Eski Çağlara kadar indiği tespit edilmiştir.¹ Çalışmamız kapsamındaki Taşkent (Görsel 1) Özbekistan'ın kuzeydoğusunda

** Söz konusu çalışma 2019-39 no.lu (Özbekistan-Taşkent Müzelerindeki Türk Eserlerinin İncelenmesi) MSGSÜ BAP projesiyle desteklenmiş olup aynı zamanda 9.Uluslararası Kültür ve Uyarılık Sempozyumu'nda sunulan "Özbekistan ve Göktürk Sanatı (Taşkent ve Semerkant Buluntuları)" başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

¹ A. P. Derevyanko vd., "Stranitsa İstorii Drevney Kul'turi Uzbekistana", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 7, 15.

Seyhun'un sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuştur ve bu merkezin kültürel tarihi MÖ. II. binlere kadar geriye giden bir geçmişe sahiptir. Bu merkezin gelişimine baktığımızda, Proto-Türk kültürüne ait olarak kabul ettiğimiz ve MÖ. V – III. binyıllara işaret eden “Keltaminar Kültürü”nü burada varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada Milattan önce III. binyılın sonu – II. binin başlarında küçük yerleşimler de tespit edilmiştir. MÖ. I. binyılın ortasına ait Grek kaynaklarının incelemesi de kentlerin oluşumu hakkındaki bilgileri arkeolojik verilerle pekiştirmiştir. MÖ. VI – IV. yüzyıllarda Taşkent'te ticaret ve sanat eserlerinin gelişiminden bahsedebiliriz.² Dolayısıyla Göktürk Dönemi'nden daha önce de Özbekistan'da erken devir Türk sanatından bahsetmek mümkündür. Soğd Bölgesi'nden ele geçen, günümüzde Ermitaj Müzesi'nde korunan ve MÖ. V - III. yüzyıla tunç döküm olarak üretilmiş, oturan bir toynaklı (**Görsel 2a**), gerek ele alınış tarzı gerekse üzerindeki Türk Hayvan Üslubu'nda da gördüğümüz işaretlerle dikkat çekmektedir. Söz konusu hayvan dizleri üzerinde oturur vaziyettedir ve boynuz dalları abartılı bir şekilde verilmiştir ayrıca değindiğimiz üzere sağrısının üzerinde yuvarlak işaretler bulunmaktadır. Özellikle bu son iki detay Pazırık kurganlarından elde edilen ve aynı müzede saklanan hayvan tasvirleriyle benzerlik göstermektedir (**Görsel 2b**). Çalışmamızın diğer merkezi olan Semerkant ise önceleri Zerefsan Nehri'nin güney kıyısındaki yüksek bir yerde kurulmuştur ve günümüzde Efrasiyâb (Afrasiyab) olarak isimlendirilen harabelere sahiptir. Şehir her ne kadar Soğd bölgesinin merkezi olduysa da arkeolojik buluntular burada Göktürk Dönemi varlığının da yoğun olduğunu göstermektedir.³

1. Göktürk Dönemi Sanatı ve Taşkent

Erken devirlerden beri Çaç bölgesinin başkenti olan şehir, özellikle VI – VIII. asırlarda yani Göktürk Dönemi'nde yoğun bir gelişime ev sahipliği yapmıştır.⁴ Ayrıca yine bu yıllarda şehrin Göktürklerin egemenliğine girdiği bilinmektedir ve şehrin Karamazar Dağlarındaki yer altı kaynaklarına yakınlığı ile İpek Yolu'nun geçtiği yerde bulunması şehrin önemine katkıda bulunmuştur. Konumuz bakımından bu özellikler Taşkent'in kültürel ve sanatsal anlamda da gelişimine katkı sağlamıştır.⁵ Bölgede üretilen çeşitli madeni eserler, silahlar, ev eşyaları, seramik kaplar hem iç hem de dış ticarete önemli olmuştur. Taşkent ve çevresindeki kazılarda batıda Bizans'tan başlayarak doğuda Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyada varlık gösteren devletlerin sikkelerinin bulunması, şehrin aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Özellikle Türk yöneticilerin isimlerini taşıyan sikkeler⁶ gerek tarihi açıdan gerekse sanat tarihi açısından önemli detayları bize aktarmaktadır.⁷ VII. yüzyıla ait Taşkent Kanka-Tepe'den bakır sikkenin (**Görsel 3a**) bir yüzünde ay yüzlü, saçları ortadan ikiye ayrık, omuzlarına dökülen Kağan ve onun yanında yine ay yüzlü, badem gözlü ve başında üç dilimli başlık takan Hatun bulunmaktadır. İkisinin başının üzerinde, daha çok erkeğin başına yakın konumda hilâl ve yıldız yer almaktadır. Sikkenin diğer yüzünde tamga ve onun etrafında Soğd yazısı ile “*Bu sikke Yabgu II-Çirdanakındır*” okunmaktadır.⁸ Söz konusu örnek porte olarak gerek erken dönem gerekse Türk İslam sanatındaki ikonografiyi tekrarlamaktadır (**Görsel 3b**). Türk sanatı ikonografisinde önemli bir yere sahip olan “bağdaş kurarak oturma”⁹ da yine Özbekistan'da ele geçen sikkelerde yer almaktadır. Hanabad Tepe (**Görsel 4a**), Taşkent'ten sikke üzerinde böyle bir sahne vardır; sikkenin ön yüzünde bağdaş kurarak oturmuş vaziyette uzun saçlı, bir elinde muhtemelen kuş tutan ve diğer eli kemerinde bulunan bir kağan ya da hükümdar tasvir edilmiştir.¹⁰ Bağdaş kurarak oturma ikonografisinin yer aldığı başka bir sahne günümüzde Ermitaj Müzesi'nde korunan madeni bir tabakta/servis tepsisi bu kez düğün sahnesi olarak karşımıza çıkmaktadır (**Görsel 4b**).¹¹ Kompozisyon dahilinde her ne kadar Antik Çağ'dan anlatılar yer alsada da özellikle çiftin yer aldığı sahne konumuz açısından değerlendirilebilecek niteliktedir. Lotus benzeri bir halı üzerinde birbirine karşılıklı bakacak şekilde oturmuş çift bağdaş kurmuş vaziyettedir. Hatun'a içecek verilmek üzere sunu yapılmaktadır. Bu nedenle hatun sağ elini havaya kaldırmıştır. İçeceğin bulunduğu sürahi armudi formdadır. Bu tarz tasvirler sadece oturuş şekliyle değil ama aynı zamanda ellerin duruşuyla da Türk sanatındaki bütünlük çerçevesine yerini almaktadır (**Görsel 3b**). Ayrıca son sahnede belirttiğimiz sunu sahnesinde gerek kompozisyon gerekse kadeh ve sürahi gibi

² M. İ. Filanoviç, “Taşkent: Zorojdenie Goroda i Razvitie Gorodskoy Kul'turi v Drevnosti i Srenevekov'e”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 46, 49.

³ Gaybullah Babayar, “Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, C. 2, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 107-108.

⁴ M.İ. Filanovich vd., “Novie Dannie po Drevney İstorii Taşkenta”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 57.

⁵ G. Babayarov, “Çoç-Garbiy Turk Hokonligining Boşkaruv Markazlaridan biri Sifatida”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 118, 120-121; Farhad Maksudov, “Taşkent” *Türk Dünyası Başkentleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara 2014, s. 508.

⁶ G. V. Şişkina (red), *U İstoçnikov Drevney Kul'turi Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1962, s. 181-183.

⁷ E. V. Rteladze, “K ranney İstorii Çaçı (Novie Numizmatičeskie i Epigrafičeskie İstoçniki)”, *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 135-140.

⁸ Gaybullah Babayar-Andrey Kubatin, “Zametki O Rannih Monetah Zapadno-Tyurskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa”, *Tyurskoe Nasledie Evraziı VI-VIII. vv.* Almatı 2012, s. 212, tabl. II, tip IV, 4.

⁹ Emel Esin, “Bağdaş ve Çökmeç, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, S.3, İstanbul 1969-1970, s. 231- 238.

¹⁰ Gaybullah Babayar, *Göktürk Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007, s. 56, kat. no. 7.

¹¹ G. A. Pugaçenkova-L. İ. Rempel', *İstoriya İskusstv Uzbekistana, s Drevnyh Vremen do Seređnih Devyatnadsatogo*, Moskva 1965, s. 158.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

eşyalar yine Türk sanatında çok geniş bir coğrafyada uzun yıllar kullanılmıştır. Bilindiği üzere Moğolistan, Altay, Kazakistan, Kırgızistan gibi topraklarda varlık gösteren elinde kap tutan Göktürk Dönemi'ne ait pek çok taş heykel bulunmaktadır (**Görsel 4c**). Bununla birlikte benzer tasvirler yani konuyla karşılaştırma olarak verebileceğimiz detaylar, Doğu Avrupa Türk sanatında da Chiristi'nin Koleksiyonu'ndaki Hazar Dönemi örneğinde olduğu gibi, karşımıza çıkmaktadır (**Görsel 4d**).

Diğer yandan buralardan ele geçen birtakım eserler o bölgede varlık göstermiş olan Soğdlarla olan yakın ilişkileri gözler önüne serer. Bununla birlikte Göktürklerin hakimiyet sürecinde, yöneticinin kendi elçilerinden olmak kaydıyla yerel yönetimlere izin verdiği bilinmektedir. Bunu destekleyen detaylar arasında, genelde sikkelerin arka yüzlerinde Soğdça yazılmış Türk kağanlarının isimleri ve unvanları gelmektedir.¹² Ayrıca Özbekistan topraklarından ele geçmiş Türk runik yazılı ve/veya tamgalı pişmiş toprak kapların varlığı da bilinmektedir.¹³ Başka bir deyişle Göktürk Dönemi için önemli unsurlardan bir diğeri de tamgalardır. Özellikle Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan topraklarındaki bu döneme ait pek çok eserde ve işçilikte tamgalara rastlanmaktadır. Özbekistan'da ele geçen sikkeler de bu anlamda bize ışık tutmaktadır (**Görsel 5a**). Kağanın saçları çene hizasında son bulmaktadır. Yuvarlak yüzlüdür. Omuzunun her iki tarafında ve başının üzerinde hilâl ve yıldız yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde “” şeklinde tamga ve onun çevresinde Soğd yazılı “*Bu sikke Çaç hükümdarı Tegin'indir*” cümlesi bulunmaktadır.¹⁴ Söz konusu tamgaların benzerlerine Göktürk Dönemi'nde pek çok yerde çeşitli ürünlerde rastlanmaktadır. Örneğin Tüekta Kurgan 3'de ele geçen bir maşrapanın kaide kısmında böyle bir tamga yer almaktadır (**Görsel 5b**). Bu tarz örnekler ve benzerlikler göstermektedir ki söz konusu tamgalar Göktürk eserlerinin bulunduğu tüm coğrafyada hemen hemen karşımıza çıkmaktadır.

2. Göktürk Dönemi Sanatı ve Semerkant

Semerkant, MÖ.189 yılında Grek-Baktria Krallığı'nın hakimiyetine girmiş ancak MÖ.I. asırda K'ang-chü Türklerinin hakimiyetine geçmiştir. 562'de ise söz konusu şehir Göktürk egemenliğine girmiştir. Çin Yıllıklarına göre, Datou Kağan'ın (575/6-603) kızı Suy-şu'nun, Sogd yönetici Daisheby ile evlenmiştir ve kanunlara Türklere aitti ve ilerleyen yıllarda Türklere yönetici olarak devam etti.¹⁵ Ayrıca yine bu döneme ait Orhun Kitabelerinden bir yazıt da Semerkant'ta Soğd topraklarında Göktürklerin varlığını kanıtlamaktadır:

“*Sogdak budun iteyin itin Yinçü Ögüzig (İnci Irmağı=Seyhun) keçe, Temir Kapıgka teği süledimiz*” / *Soğd milletini düzene sokayım diye İnci (Seyhun) Nehri'ni geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevkettim.*¹⁶

Konumuz kapsamında, Semerkant'a bulunmuş pişmiş toprak figürinler, ossuarlar¹⁷ ve duvar resimlerinden örnekler ele alınacaktır. Semerkant'dan bir grup ossuar, kulp kısımlarında insan tasvirlerine sahiptir. Üzerlerindeki detaylara baktığımızda bunlarla diğer topraklardaki Göktürk Dönemi eserleri ile ilişki kurmak mümkündür. Söz konusu ilişki detaylarının arasında pandantifli küpeler, inci taneli kolyeler ve kemer takımları başta gelmektedir. Semerkant'da bulunan, Özbekistan Sanat ve Kültür Tarihi Müzesi'ndeki, kırık bir kulp üzerindeki erkek tasvirinin pandantifli inci taneli küpesi ve yine inci taneli kolyesi Kudırge ve Kuray arkeolojik takı buluntuları (**Görsel 6a-b**) ile benzerlik göstermektedir. Aynı yerden başka bir kulba (**Görsel 6c**)¹⁸ ait örnek, üzerindeki kolyenin yanı sıra kemer takımına ait elemanların, Göktürk Dönemi heykellerinde, kaya resimlerindeki tasvirlerle olan yakınlığı gözden kaçmamaktadır. Moğolistan'dan ele aldığımız örnek ise sadece kemer detayı ile değil ama aynı zamanda başlığıyla bir önceki kulba gönderme yapılabilecek özellik taşımaktadır (**Görsel 6d**).

Kafir-Kala, Semerkant'dan bütün olarak geçen antropomorfik bir kap (**Görsel 7a**) üzerindeki erkek tasviri ise küpesinin yanı sıra Kudırge Kayası üzerindeki tasvirde yer alan mask benzeri tipe (**Görsel 7b**) benzemesi bakımından dikkat çekmektedir. Her iki örnek de Türklere “ok sakal” olarak geçen sakala sahiptir, burunları basık ve gözleri badem şeklindedir. Ayrıca Kafir-Kala örneğindeki figürün pandantif küpeleri az önce değindiğimiz arkeolojik küpe buluntuları ile örtüşmektedir.

¹² L. S. Baratova, “Drevnetyurkskih Numizmatičeskiy Kompleks (Sovremenniy Uroven' i Perspektiv İzüçeniya)”, *İstoriya Uzbekistana v Arheoloģičeskih i Pis'mennih Istočnikah*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası “Fan” Naşrieti, Toşkent 2005, s. 209-217.

¹³ Kasımcı Sadıkov, “Özbekistan'da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 297-305.

¹⁴ Babayar, *Göktürk Sikkeleri Kataloğu*, s. 90, kat. no. 85.

¹⁵ Larissa S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS 600-800)”, C. 1, *Türklere Ansiklopedisi*, s. 93.

¹⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 105.

¹⁷ Taşkent'te de konumuzla ilgili önemli sayıda ossuar bulunmaktadır. Konuyu belli bir çerçevede tutmak ve Özbekistan'dan ossuarları diğer bir çalışmada detaylı olarak inceleyeceğimiz için Taşkent örneklerine değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için Ya G. Gulyamov (red.), *Drevnosti Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1976, s. 35-36.

¹⁸ E. Lutfiya- E. Guliamova; *The Central Asian Art of Avicenna Epoch*, Duşanbe 1980, fig. 15-16.

Diğer bir terrakota grubunu figürinler meydana getirmektedir. Şartepe'den V - VI. yüzyıla ait bir kaç adet figürin sol ellerinde kemerlerine asılı kılıçlarını tutmaktadırlar ve üç dilimli/dişli başlığa sahiptirler (**Görsel 8a**). Türk sanatında böyle başlıklar bir yandan Umayla ilişkili diğer yandan savaşçı ve şamanlarla bağlantılıdır. Ayrıca Göktürk dönemi sikkelerindeki tasvirler üzerinde de gördüğümüz bu başlıklar yüksek statü göstergesi, asalet, hanedanlık ve askeri simge olarak karşımıza çıkar. Bunlara ek biçimde, söz konusu başlıklar ya da taçlar merkezîyet ve evren sembolleri arasında düşünülebilir.¹⁹ Kazakistan Bayan Jürek Dağı'ndan bir kaya resmi üzerinde (**Görsel 8b**) tasvir edilmiş olan, mızrak taşıyan bir atlın böyle bir başlığa sahip olması²⁰ ve benzeri örneklerin Türk sanatında ele defalarca alınması söz konusu görüşümüzü destekler niteliktedir. Semerkant'dan diğer bir erkek figürin, "Alp tasviri" ile karşımıza çıkar (**Görsel 9a**). Semerkant Müzesi'ndeki söz konusu figürin bıyıklı, badem gözlü, basık burunludur ve yay kaşları burunla birleşmektedir. Bu özellikleriyle Göktürk Dönemi taş heykellerine oldukça benzemektedir.²¹ Başka bir deyişle Semerkant'dan ele geçen bu terrakota eserler hem dönemi içinde diğer topraklardaki Göktürk Dönemi sanatıyla bütünlük göstermekte hem de Türk sanatında yüzyıllar boyu önemli olan "Alp" ikonografisini ve savaşçı tasvirlerini yani çoğunlukla bıyıklı, ellerinde silah tutan badem gözlü, çıkık elmacık kemikli, basık burunlu özellikleri tekrarlamaktadır (**Görsel 9b-c**).²²

Afrasyab'dan ele geçen bir grup figürin ise başlık bakımından diğer bir ikonografik tasvirin temsilcisidir (**Görsel 10a**). Yukarıya doğru sivrileşen konik başlığa sahip bu eserler Türk kültüründe sosyal statü, kahramanlık, soyluluk göstergesi olarak çok erken tarihlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. (**Görsel 10b**). Söz konusu başlıklara Türk İslam Dönemi'nde örneğin Büyük Selçuklularda da rastlanmaktadır (**Görsel 10c**). Ele alacağımız son grup figürin ise demon tasvirlerinden oluşmaktadır (**Görsel 11a-b**). VI - VII. yüzyıla tarihlendirilen bu eserler çatık kaşları ve yuvalarından fırlamış gözleri yani korkutucu ifadeleri ile dikkat çekmektedirler. Bunların benzerlerine Sorçuk ve Semgim'deki Uygur Dönemi şuko figürün ya da heykellerde rastlanmaktadır (**Görsel 11b**); bu eserler de daha çok VII-VIII. yüzyıla işaret etmektedir yani hemen hemen değinilen örneklerle çağdaştır.

Yine aynı bölgede yani Afrasyab'da karşımıza çıkan fresklerde²³ Türk hükümdar savaşçı ve soylu tasvirlerinin (**Görsel 12 a-b**), yukarıda figürinlerde de değindiğimiz üzere pandantifli küpe taktıkları, boyunlarında inci taneli bir çeşit kolye olduğu ve bıyıklı ve uzun saçlı şekilde tasvir edildikleri dikkat çekmektedir. Bu noktada değinmek gerekir ki konumuz açısından Taşkent ve Semerkant'da hükümdarların uzun saçlı oldukları yazılı kaynaklarla da belgelenmektedir.²⁴ Başka bir deyişle burada tasvir edilen değindiğimiz bu örnekler de Göktürk Dönemi heykelleri ve kaya resimlerinde örgülü saçlar modelleri ve yüz tipleriyle örtüşmektedir (**Görsel 12c-d**).

SONUÇ

Sonuç olarak ana hatları ve belli başlı örneklerden yola çıkarak dikkat çekmeye çalıştığımız Özbekistan Taşkent ve Semerkant'dan çoğu terrakota yani pişmiş toprak ve madeni eserler ile duvar resimlerindeki örnekler, Türk sanatındaki ikonografik bütünlüğü gerek kendi dönemi kapsamında gerekse erken devir ve Türk İslam döneminde önemli ölçüde sağlamaktadır. Bu noktada değinmek gerekir ki çalışmamızda verdiğimiz örnekler konu bütünlüğünü korumak ve diğer çalışmalarımızda detaylı olarak inceleneceği için tekrara düşmemek adına oldukça sınırlı sayıda tutulmuştur. Ele alınan eserlerde aşağıda değineceğimiz üzere birtakım özellikler ön plana çıkmaktadır.

Bu özelliklerin arasında Alp tasviri, kağan ve hatunların portre detayları başta gelmektedir; basık burun ve badem gözler, erkeklerdeki saçın ve bıyığın ele alınış tarzının Türk sanatında yüzyıllar boyu süregelen şekildedir. Benzer biçimde kağan ve hatun tasvirlerinin birlikte yer aldığı sahneler ile "bağdaş kurarak oturma", sadece kendi dönemi için değil özellikle Türk İslam sanatında yoğun olarak görülen bir ikonografiye işaret etmektedir.

Bunların yanı sıra gerek kadın gerekse erkek tasvirlerdeki küpe ve kolye gibi takılar ve başlıklar aynı döneme işaret eden arkeolojik materyallerle benzer biçimde yani Göktürk Dönemi sanatı bütünlüğünde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu tasvirlerin benzerlerine hem daha erken hem de sonraki dönem Türk sanatında

¹⁹ J. Özlem Oktay Çerezci, "Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, Ekim 2020, s. 765.

²⁰ Saule İbekeyeva, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2015, kat. No.58.

²¹ Yaşar Çoruhlu, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2000, Ankara 2001, s. 95-146.

²² Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, S. 34, Ağustos 1965, s. 769-775.

²³ Irina Arzhantseva-Olga Inevatkina, "Afrasyab Wall-Paintings Revisited: New Discoveries Twenty-Five Years Old", *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Vol. LXXXVIII, Università di Roma "La sapienza" Dipartimento di Studi Orientali, Accademia Editoriale, Pisa, Roma 2006, s. 188-190.

²⁴ Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1900, s. 115.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ (TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

da rastlanması söz konusu bütünlüğü tamamlayıcı bir unsur olarak görülebilir. Taşkent ve Semerkant'tan ele geçen boynuz/uçan kuş şekilli tamgalara sahip sikkeler ise, tüm bunlara ek olarak, Özbekistan'daki Göktürk Dönemi hakimiyetini gösteren diğer ayırt edici unsurlardır.

Yukarıda da değindiğimiz üzere sınırlı sayıda verdiğimiz örneğe rağmen, tüm bunları bütün olarak ele aldığımızda, Özbekistan'ın sadece Göktürk Dönemi sanatı için değil ama aynı zamanda Türk sanat tarihi için önemli verileri taşıdığı ve üzerinde daha çok çalışma yapılması gereği aşikârdır.

KAYNAKÇA

- ARZHANTSEVA Irina - Olga Inevatkina, "Afrasyab Wall-Paintings Revisited: New Discoveries Twenty-Five Years Old", *Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the Conference Held in Venice on the Pre-Islamic Paintings at Afrasiab*, Vol. LXXXVIII, Universita di Roma "La sapienza" Dipartiment di Studi Orientali, Accademia Editoriale, Pisa, Roma 2006, s. 186-211.
- BABAYAR, Gaybullah – Andrey Kubatin, "Zametki o Rannih Monetah Zapadno-Tyurskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa", *Tyurkskoe Nasledie Evrazii VI-VIII. vv*, Almatı 2012, s. 207-227.
- BABAYAR, Gaybullah, *Göktürk Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007.
- BABAYAR, Gaybullah; "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", C.2, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 107-117.
- BABAYAROV, Gaybullah, "Çoç-Garbiy Turk Hokonligining Boşkaruv Markazlaridan biri Sifatida", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 118- 125.
- BARATOVA, L. S., "Drevnetyurkskih Numizmatičeskiy Kompleks (Sovremenniy Uroven' i Perspektivı İzüçeniya)", *İstoriya Uzbekistana v Arheologičeskih i Pis'mennih İstoçnikah*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2005, s. 209-220.
- BARATOVA, Larissa S., "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS 600-800)", C. 1, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 89-96.
- BERNŞTAM, A. N., *İzbrannıe Trudi po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana*, C. I, Bişkek 1997.
- CHAVANNES, Édouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris 1900.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı (İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi)*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2017.
- ÇORUHLU, Yaşar, "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 2000, Ankara 2001, s. 95-146.
- DEREVYANKO A. P. vd., "Stranitsı İstorii Drevney Kul'turu Uzbekistana", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 7-16.
- DOSIMBAYEVA, Ayman, *Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat: Kul'turnoe Nasledie Kazahskoy Stepi*, Tyurskoe Nasledie, Almatı 2006.
- ERCİLASUN, Ahmet B., *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- ESİN, Emel, "Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi", *İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı*, S.3, İstanbul 1969-1970, s. 231- 241.
- ESİN, Emel; "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü", *Türk Kültürü*, S. 34, Ağustos 1965, s. 769-788.
- FİLANOVİÇ, M.I. vd., "Novie Dannıe po Drevney İstorii Taşkenta", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 52-58.
- FİLANOVİÇ, M.İ.; "Taşkent: Zarojdenie Goroda i Razvitie Gorodskoy Kul'turu v Drevnosti i Srenevekov'e", *Uzbekiston Poytahti Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası "Fan" Naşrieti, Toşkent 2009, s. 46-52.
- FLEROVA, V. E. - V. S. Flerov, "Rogovoy Relikariy s Territorii Hazarskogo Kaganata (Unikal'nıy Syujet s Odnogimi Duhami)", *Rossiyskaya Arheologiya*, 2005, no. 2, s. 56-65.
- GULYAMOV, Ya G. (red.), *Drevnosti Taşkenta*, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1976.

GÜNERİ, Semih; “Orta Asya’da Türk Kültürünün Arkeolojik Kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay Dağları Bölgesi 2009-2010- 2011 Yılı Çalışmaları”, 3. Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. *Avrasya’da Türklerin Etno-Kültür Tarihi. ICEA 2011 Demirci Bildiriler*, Anadolu Avrasya Enstitüsü, Bilim Ofset, İzmir 2012, s. 41-158.

HARTEL, Herbert – Marianne Yaldiz, *Along the Ancient Silk Routes: Central Asian Art from the West Berlin State Museums an exhibition lent by Museum für Indische kunst, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin Federal Republic of Germany*, The Metropolitan Museum of Art, New York 1982.

İBEKEYEVA, Saule, *Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2015.

KABANOV, S. K., *Kul’tura Sel’skih Poseleniy Yujnogo Sogda*, Taşkent 1981,

KUBAREV, G.V.; “Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir”, *Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus*, Klaus, 2015, s. 55-63.

KUBAREV, V. D., *Drevnyetyrkskie İzvayaniya Altaya*, Nauka, Novosibirsk 1984.

LUTFIYA, A. - E. Guliamova, *The Central Asian Art of Avicenna Epoch*, Irfon Publishing House, Duşanbe 1980.

MAKSUDOV, Farhad, “Taşkent”, *Türk Dünyası Başkentleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara 2014, s. 508-592.

OKTAY ÇEREZCİ, J. Özlem; “Türk Sanatında Üç Dişli Başlığa Sahip Şamanlar ve Savaşçılar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, Ekim|October, 2020, s. 765-781.

OKTAY ÇEREZCİ, J. Özlem, *Göktürk Dönemi Maden Sanatı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.

POPE, A. Upham, “New Findings in Persian Ceramics of the Islamic Period”, *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, New York 1937, C. 5, no: 2, s. 149 – 169.

PUGAÇENKOVA, G. A. -L. İ. Rempel’, *İstoriya İskusstv Uzbekistana, s Drevneynih Vremen do Serednih Devyatmadtsatogo*, , İskusstvo, Moskva 1965.

RTVELADZE, E. V., “K Ranney İstorii Çaça (Novie Numizmatičeskie i Epigrafičeskie İstočniki)”, *Uzbekiston Poytahtii Toşkent 2200 Öşda*, Uzbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi “Fan” Naşrieti, Toşkent 2009, s. 135-140.

SADIKOV, Kasımcan, “Özbekistan’da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000*, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 297-305.

ŞİŞKİNA, G. V. (red), *U İstočnikov Drevney Kul’turi Taşkenta*, İzd. “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1962.

TABALDİEV, Kubatbek; *Kurganı Srednevekovih Koçevnih Plemen Tyan-Şanya*, Bişkek 1996.

İnternet Kaynakları

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/450483?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=seljuq&offset=40&rpp=20&pos=42> Erişim tarihi: 08.02.2020.

<https://art.thewalters.org/detail/13647/standing-warrior-holding-a-sword/> Erişim tarihi 21.07.2021.

<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological+artifacts/879940> Erişim tarihi: 22.01.2020.

<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/06.+sculpture/49448>. Erişim tarihi 02.08.2021.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

GÖRSELLER

Görsel 1: Taşkent ve Semerkant.

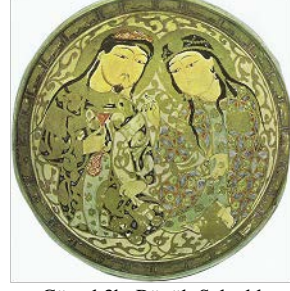
Görsel 2a: Tunç döküm, MÖ. VI-III. yüzyıl.
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/06.+sculpture/49448>.
Erişim tarihi 02.08.2021.

Görsel 2b: Pazırık eyer örtüsü
<https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/25.+archaeological-artifacts/879940>
Erişim tarihi: 22.01.2020.

Görsel 3a: Kanka-Tepe (Taşkent), Bakır sikke.
G. Babayar Özel Koleksiyonu
Paylaşımı için G. Babayar'a teşekkür ederiz.

Görsel 3b: Büyük Selçuklu
XII.yüzyıl, Mina.
Pope, levha 651.

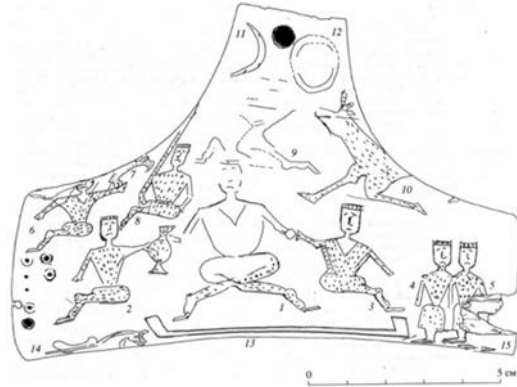
Görsel 4a: Hanabad-Tepe (Taşkent), sikke,
Babayar, 2007, kat no. 7

Görsel 4b: Düğün sahnesi, gümüş kap,
VIII.yüzyıl. Ermitaj Müzesi
Pugaçenkova-Rampel, ill. 120.

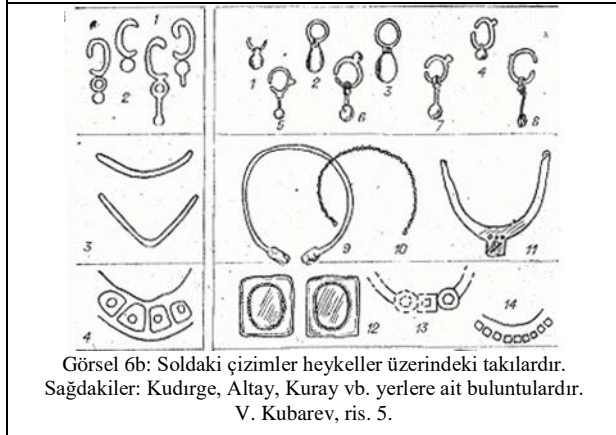
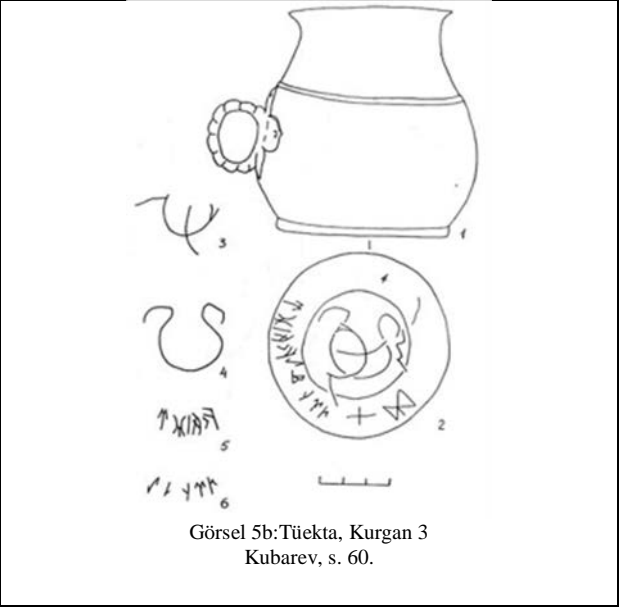

Görsel 4c: Kara-Saz, Göktürk Dönemi
Tabaldiev, res. 27.2.

Görsel 4d: Christi'nin Koleksiyonu,
boynuz eser. VIII-IX. yy.
Flerova-Flerova s. 58.

GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)

Görsel 7a: Antropomorfik kap, keramik, Kafır-Kala, Semerkant, VI. yüzyıl. Pugaçenkova-Rempel', ill. 177.

Görsel 7b: Kudırge Kayası'ndan detay. Bernştam, s. 217.

Görsel 8a: Erkek figürinler, Şartepe, V-VI.yüzyıl. Kabanov, fig. 51.

Görsel 8b: Kazakistan, Bayan Jürek Dağı'ndan kaya resmi İbekeyeva, kat. 58.

Görsel 9a: Terrakota, erkek figür, Semerkant, VI-VII. yüzyıl. Semerkant Müzesi Pugaçenkova-Rempel', il. 148.

Görsel 9b: Kazakistan Jaysan'dan Göktürk Dönemi'ne ait taş heykel Dosımbaeva, ris. 9

Görsel 9c: XII.yüzyıl Büyük Selçuklu, İran. <https://art.thewalters.org/detail/13647/standing-warrior-holding-a-sword/>

**GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)**

Görsel 10a: Terrakota, Börk takan erkek figürin Afrasiyab, VI-VII.yüzyıl. Ermitaj Müzesi.
Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

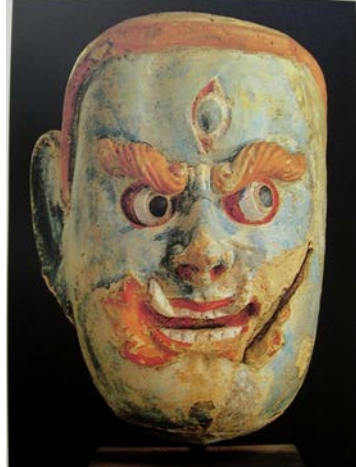
Görsel 10b: Altın Elbiseli Adam'ın başlığı.
Fot. J. Özlem Oktay Çerezci

Görsel 10c: XII-XIII.yüzyıl Büyük Selçuklu
<https://bit.ly/3HyvIgS>

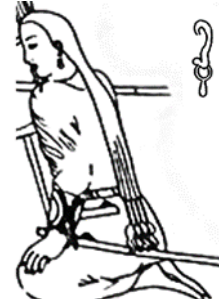
Görsel 11 a-b: Terrakota, demon figürin başı, VI-VII. yüzyıl.
Pugaçenkova – Rempel', fig.172.

Görsel 11c: Sengim, ştuko, demon tasviri, Uygur Dönemi
Hartel-Yaldiz, fig. 88

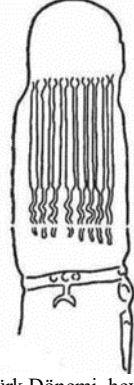
Görsel 12a: Afrasiyab'dan duvar resminden detay,
Arzhantseva – Inevatkina, fig. 11.

Görsel 12b: Afrasiyab'dan duvar resminden detay,
Düzenleyen J. Özlem Oktay Çerezci,
Göktürk Dönemi Maden Sanatı, G. 82 c.

Görsel 12c: Çaganki, kaya resmi
G. Kubarev, s. 134.

Görsel 12d: Göktürk Dönemi, heykelin saç ayrıntısı,
İbekeyeva, tablo 41.4.

**GÖKTÜRK DÖNEMİ SANATI İÇİN ÖZBEKİSTAN'IN ÖNEMİ
(TAŞKENT VE SEMERKANT BULUNTULARI)**